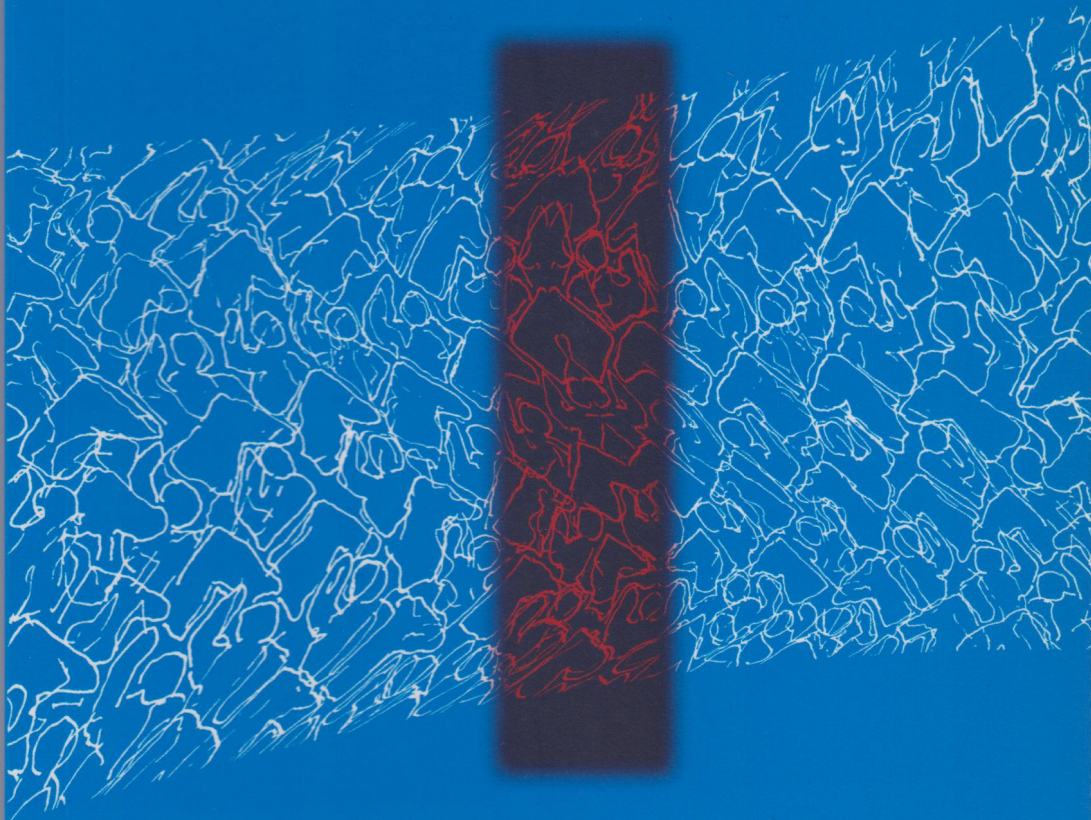

I entràrem a la vall de Bairén

Jaume I i el Llibre dels Fets

Introducció a cura de Vicent Olaso Cendra

*I entràrem
a la Vall de Bairén.*
Jaume I i el llibre dels fets

Quaderns Comarcals, núm. 18

Introducció a cura de Vicent Olasso Cendra

Il·lustracions de Joan Costa

Gandia, 2008

© D'aquesta edició CEIC Alfons el Vell, 2008
© De la introducció, Vicent Olaso Sendra, 2008
© De la transcripció, Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí
© Il·lustracions: Joan Costa

Portada: Javier Monrabal
Maquetació: Estudi Pau Lagunas
Impressió: Rodbu, SL
ISBN: 978-84-96839-11-3
DL: V-

Introducció

1. Els precedents: d'al-Andalus a les Espanyes

Des de l'any 1008, en què l'al-Andalus es desintegra en els regnes de taifes, fins a les acaballes del segle XIII, s'accelera a la Península Ibèrica l'ofensiva expansionista que caracteritza durant aquest període la història de la cristiandat llatina, adreçada per la força de les armes i de les missions evangèliques contra hongaresos, eslaus i musulmans, el resultat final de la qual serà la creació de l'àrea geogràfica coneguda com Europa. En aquesta empresa col·lectiva, simultània en tots els fronts, pertocarà als regnes hispànics cristians l'extensió cap al sud en guerra contra l'Islam. Per aconseguir-ho, hauran primer d'establir les bases territorials i econòmiques de la seua pròpia supervivència, sobre les quals se sustentaran uns poders polítics que, per desenvolupar-se, necessitaran d'aquesta expansió. Lluny de poder-s'hi definir com una prolongada gesta heroica, el procés travessarà distintes fases, d'acceleració i de retrocés, de sort diversa i aliances canviants. Ho veurem amb deteniment per als casos d'Aragó i Catalunya, conqueridors de València.

El comtat d'Aragó, articulat al voltant de la població de Jaca, havia pres forma com a ens polític a mitjan del segle XI, i tenia el seu origen, com els altres territoris cristians, en allò que els musulmans consideraven bandes d'homes indomables que, des de les muntanyes, amenaçaven ciutats i collites, línies de comunicació i també la reraguarda dels seus exèrcits. Gents que havien escapat a l'ocupació musulmana i que trobaven en les valls dels Pirineus Centrals el refugi des del qual dirigir les operacions de rebel·lia contra aquest domini. La seua vida com a nuclis de resistència organitzada sembla haver-s'hi iniciat a principis del segle IX, amb el recolzament de la política de control de les dos vessants pirenaïques duta a terme per l'imperi franc. Abans del segle XI l'augment demogràfic ha afavorit una ampliació del territori, i en la zona de frontera han aparegut nuclis fortificats actuant com a caps de districtes militars. Més endavant, constituït ja com a regne, Aragó absorbirà Sobrarb i Ribagorça, els altres dos territoris d'aquests Pirineus Centrals.

Per la seua part, a la Catalunya Vella la influència franca és més determinant que a Aragó. Aquesta Catalunya original estava formada per un conjunt de comtats encapçalats pel de Barcelona, integrats en el veí regne franc des que aquest, especialment actiu contra l'enemic islàmic, conquistà Girona el 785 i la mateixa Barcelona el 801. És en aquesta zona entre els Pirineus i el riu Llobregat on tornen a assentar-se els pobladors que havien fugit a l'altra banda de les muntanyes arran de la repressió d'Abd al-Rahman I. La posterior debilitat carolíngia ajudà Guifré el Pilós a iniciar el procés d'independència, objectiu prioritari des del moment en què s'havia aconseguit establitzar una possessió territorial i quan l'excedent demogràfic dels nuclis originaris empenyia

a cercar noves terres allà on no arribava el braç de l'estat cordovés musulmà, present encara en les zones de Lleida i Tarragona. El camí no estarà exempt de contratemps, com ara la destrucció de Barcelona per al-Mansur el 985, però a principis del segle XI ja es pot parlar d'una sobirania de fet dels comtats catalans, ratificada de dret per Jaume I en el tractat de Corbeil de 1258.

En el transcurs dels anys s'aprecia, en definitiva, el trànsit d'una situació de resistència envers el musulmans cap a l'etapa d'hostilitat directa per tal de conquerir els territoris sarraïns i bastir sobre ells els nous regnes peninsulars, en consonància amb episodis paral·lels que se succeeixen a la resta d'Europa, com la marxa alemanya cap a l'est o l'aturada de les invasions normandes i hongareses, o que n'ultrapassen les fronteres, com ara les croades a Terra Santa. Tot açò sobre les bases de l'augment demogràfic, que exigeix noves terres per assentar-se, de l'augment de la producció agrícola, la reactivació del comerç i la vida urbana, i el factor cohesionant d'una religió i una cultura comunes.

Debilitats per la fragmentació en taifes, els musulmans passen de condicionar l'existència dels seus veïns a comprar d'aquests la pau o el suport militar mitjançant els impostos coneguts com pàries. Aquests tributs en or seran destinats pels cristians sobretot, i en detriment d'altres inversions productives, a la creació dels primers tresors monàrquics o religiosos i al manteniment de la guerra mitjançant el finançament de tropes mercenàries i la construcció de fortalises en la frontera. Des d'aquests indrets estratègics es llançaran atacs curts i per sorpresa que erosionen incessantment la resistència infidel i permeten avançar en direcció sud, per exemple cap a la vall d'Ebre, on els esforços aragonesos

s'orientaran cap als quatre grans nuclis musulmans: Tudela, Saragossa, Osca i Lleida. Entre 1110 i 1134 el rei Alfons I el Bataller dirigeix una sèrie de campanyes que permeten ocupar Saragossa el 1118, però que fracassen en els intents similars contra Lleida i Tortosa. El domini definitiu no arribarà fins a la unió dinàstica amb Catalunya, i es materialitzarà amb les conquestes de Tortosa el 1148 i de Lleida i Fraga l'any següent, dutes a terme per Ramon Berenguer IV. Aquestes ciutats i els seus entorns restarien per sempre més en mans cristianes, a diferència d'altres territoris peninsulars tornats a perdre pels cristians després d'èxits efímers, cas de València amb el Cid.

El nou estat de la qüestió deixarà obsoleta la vella idea d'accions puntuals limitades al control de valls, zones de trànsit o poblacions importants, i durà les dues grans potències cristianes peninsulars a la firma el 1151 del tractat de Tudilén entre Ramon Berenguer IV per Catalunya-Aragó i Alfons VII per Castella-Lleó. Ara, el pacte traça un pla global de conquesta i defineix el futur dels territoris que encara resten en mans enemigues. Així, els castellans renuncien al control de la Mediterrània oriental, i els regnes islàmics de València, Dènia i Múrcia són adjudicats a la corona catalano-aragonesa. No obstant, pel nou tractat de Cazola de 1179, Múrcia quedaria en mans de Castella i el límit entre ambdues corones s'establia d'una manera imprecisa en una línia que unia Biar i Calp, situació que seria motiu de disputes posteriors.

Afavorida per l'expansió econòmica producte de la mateixa conquesta, que permet la integració en les tropes de les milícies locals i dels ordes militars, l'ofensiva cristiana és ja irresistible, doncs, a

partir de mitjan segle XII. Tan sols l'interludi de l'investida almohade provoca moments d'incertesa, però el 1210 l'exèrcit català i aragonés, comandat per Pere el Catòlic, aconsegueix posar sota el seu domini el Racó d'Ademús i controlar així les zones muntanyenques a l'oest del regne de València. El 1212 una aliança cristiana, de la qual el mateix Pere forma part, venç els almohades en la batalla de Las Navas de Tolosa, a l'entrada de l'actual port de Despeñaperros. La cèlebre victòria marcarà el definitiu punt d'inflexió i deixarà el pas obert a les incorporacions de la vall del Guadalquivir i de la façana mediterrània. La desfeta el 1266 de la revolta musulmana de Múrcia a mans conjuntes d'Alfons X i Jaume I serà el darrer episodi d'un llarg procés durant el qual els nuclis de resistència sorgits al nord han pres la península als sarraïns -a excepció del regne nassarita de Granada-, resolt al seu favor la pugna amb l'Islam i complit amb l'objectiu d'ampliar la cristiandat europea. Ara caldrà atendre un altre eixamplament: el de l'estructura política i econòmica que s'ha anat bastint alhora.

2. La llarga vida de Jaume I

El 2 de febrer de 1208 naixia a Montpeller Jaume I, fill de Pere I el Catòlic, rei de Catalunya-Aragó, i de Maria, comtessa de dita ciutat, nét per branca paterna d'Alfons I el Cast i de Sança, filla d'Alfons VII de Castella, i per la materna de Guillem VIII de Montpeller i la princesa Eudòxia, filla de Manuel Commeno, emperador de Constantinoble. Segons ell mateix ens diu al *Llibre dels feits*, autobiografia més o menys fidedigna i primera gran crònica històrica catalana, el seu naixement es va produir quasi de miracle. Pel que sembla, Pere sentia una profunda aversió cap a la

seua dona, i perquè tinguera la descendència necessària per assegurar la continuïtat dinàstica, va haver de ser objecte d'un engany segons el qual Maria va substituir en el llit d'una cambra a fosques una dona de la qual Pere estava enamorat. La història té un toc de faula, i varia segons la font, però ens assabenta del fet que Jaume no va ser un fill desitjat ni tampoc estimat pel seu pare, i que només va rebre, per poc de temps, l'afecte de la mare. A l'hora del bateig, Maria va encendre un ciri a l'església de Montpeller per cada un dels dotze apòstols, i el que més va tardar a cremar va ser el dedicat a Jaume, nom poc freqüent en l'època.

Seguint el costum medieval de comprometre aviat els fills en matrimoni amb el clar objectiu d'establir aliances que evitaren conflictes i incrementaren patrimonis, amb només tres anys de vida l'infant ja havia estat promés dues vegades. La primera amb Aurembiaix, hereva del comtat d'Urgell, territori independent aleshores; i la segona, amb Amícia, filla del líder croat Simó de Montfort. Era tradició que fóra la dona qui deixara la seua casa, però en la segona ocasió va ser Jaume qui marxà a viure amb Simó. Els testimonis coetanis descriuen la mare desfeta en llàgrimes en veure arrancat dels seus braços aquell xiquet que era per a ella l'únic consol de la seua trista existència; i a Jaume, allunyat de l'única persona que l'havia estimat. Per fer més gran la sensació d'abandonament, el 1213, amb una diferència de mesos, Jaume perd el pare a la batalla de Muret a mans del mateix Montfort; i la mare, de malaltia a Roma, on havia anat a defensar davant el papa els drets dinàstics que el marit li negava. Amb només cinc anys, doncs, Jaume es troba orfe de pare i mare, i amb la corona d'Aragó i Catalunya a les mans. Del pare no guardarà bon record; s'hi mostrarà condescendent i ambigu, sense entrar en detalls.

En canvi, l'amor per la mare farà que li dedique paraules emocionades: "Si hi havia una dona bona al món era ella, en témer i honrar a Déu i en altres bons costums. Podríem dir moltes coses, però només direm que tenia totes les virtuts i era volguda per tot el món. I el Nostre Senyor li ha donat tanta gràcia, que és tinguda per santa i cura els malalts que beuen l'aigua que cau del seu vas. I està enterrada en Roma, en l'església de sant Pere".

Els nobles catalans i aragonesos, conscients del perill que la minoria d'edat del monarca significava per a l'estabilitat i el futur dels regnes, actuen amb celeritat i demanen amb èxit al papa Innocenci III que allibere Jaume de les urpes de Simó de Montfort. Tot seguit, el traslladen al castell de Montsó, a Aragó, a viure amb els monjos guerrers de l'orde del Temple, que durant dos anys el proveiran de la formació adient al seu llinatge: l'art de la guerra, per descomptat, però també lectura, escriptura i finances, sense oblidar la devoció religiosa. En la soledat de l'aïllada fortalesa, envoltat d'un ambient sever i disciplinat, l'única distracció pròpia de l'edat és la companyia de Ramon Berenguer V, comte de Provença, dos anys i mig major, dut també al castell per Pere el Catòlic arran de la mort del pare del xiquet i germà seu.

Quan Jaume abandona el 1217 els murs protectors de Montsó, comença altra etapa d'aprenentatge, aquesta força més aspra. Tot just un any després, el seu oncle Sanç es retira de la regència que ha estat exercint, víctima de l'oposició conjunta del papat i dels enemics interns als seus afanys de reparar les conseqüències negatives, tot i que no definitives, de la derrota a Muret, nefasta per als interessos ultrapirinencs de la corona. Les bandositats nobiliàries, aragoneses sobretot, però també catalanes, compten per la seua

banda amb l'avantatge d'haver-se-les amb un xiquet òbviament inexpert i sense cap suport ferm en què recolzar-se. De fet, un titella en les seues mans, víctima dels enganys i de les aliances volàtils pròpies dels partits aristocràtics. Tots desitgen manejar-lo a la seua voluntat, i fins i tot serà traït pels mateixos consellers assignats pel papa Honori III atesa la seua minoria d'edat.

Poc abans de ser armat cavaller a Tarassona, Jaume accepta les recomanacions del seu seguici i es casa el 6 de febrer de 1221 amb Elionor de Castella, filla d'Alfons VIII, quatre o cinc anys més gran que ell. Un matrimoni sense amor, habitual a l'època, que hagué d'esperar un altre any a ser consumat per no poder fer el rei "allò que els homes fan amb les seues dones, perquè no teníem edat". Superat l'obstacle, només un fill va sortir d'aquesta unió pactada: l'infant Alfons, mort el 1260. La nova parella haurà de fer front a les dificultats financeres de la corona, malmesa econòmicament des dels temps de Pere el Catòlic i, a les eternes baralles nobiliàries, veritables lluites civils sense interrupció en les quals les faccions oposades intercanviaven posicions de la nit al matí, i mostraven sovint l'escàs respecte que la figura del monarca els mereixia. A Saragossa, el 1225, rei i reina són segrestats al palau de la Suda per una conjura dels barons, i no sortiran fins que el rei es plegue a cada una de les condicions plantejades. Jaume no oblidarà mai aquesta ofensa i, en paraules futures, manifestarà planerament la seua malfiança envers els cavallers.

Alliberat de les bregues feudals i havent aconseguit una pau no obstant molt cara, Jaume es veu per primera vegada en condicions d'emprendre l'ofensiva contra els sarraïns del regne de València, amb la intenció de complir la part que a la corona d'Aragó

li pertocava en els repartiments de Tudilén i Cazola. El setge a Peníscola de l'estiu de 1225 fracassa, però, a causa de la dolenta planificació i del desconeixement de la realitat d'un castell gairebé inexpugnable amb els mitjans militars a l'abast. Segons Ferran Soldevila, la deshonor subsegüent i la impressió de feblesa donada pel rei adolescent no afectaren el seu ànim; al contrari, la desfeta li serví de valuosa experiència i en prengué nota dels errors. Decidit a eixamplar els seus petits reialmes, les futures expedicions seran ben diferents. Malgrat els contratemps que sorgiran ací i allà, no abandonarà mai més cap setge ni acceptarà pactes desfavorables, tot recordant que els homes del seu llinatge, pare inclòs, lluitaren sempre a victòria o mort en qualsevol batalla.

Els primers indicis del renovat Jaume I es manifesten l'any següent en l'incident que assenyala un abans i un després en la seua imatge. Havent convocat la host a Terol per a una altra incursió en territori valencià que esborrara el record de l'anterior, ha de suspendre l'atac a causa de només rebre l'ajut de tres cavallers. Per fortuna, Abu Zeit, rei de València i Múrcia, esporuguit per les notícies dels preparatius, però desconixedor de l'estat real de les tropes cristianes, ofereix una treva a canvi de la cinquena part de les seues rendes. Satisfet, malgrat l'afront dels nobles, per un fracàs disfressat d'èxit, Jaume abandona Terol i troba pel camí Pero Ahonés, decidit a entrar en terra de moros pel seu compte. Jaume li retreu tant el fet de no haver acudit a la seua crida com el deure de respectar la treva signada. Malgrat l'intent de raonar, la negativa als precs reials acaba en baralla i en la mort del noble a mans d'un dels acompanyants de Jaume. La fermesa i la força física que ha mostrat suposen un toc d'atenció per a tothom: el rei ha deixat de ser un jove confús i indefens i ha assumit finalment

el seu paper de màxima autoritat en el joc de poders desenvolupat al seu voltant. Molt més quan tot seguit aconsegueix sufocar la insurrecció de la família del difunt, aliada amb algunes ciutats i viles aragoneses.

Amb el respecte guanyat i havent reeixit a pacificar l'Aragó revoltat, Jaume té les mans lliures per enllestir les grans empreses del seu regnat. Comença el 1228 per annexonar a la corona el comtat d'Urgell, mitjançant un peculiar contracte de concubinatge amb Aurembiaix, antiga promesa dels temps a Montpeller, que acudeix a ell per salvar els seus drets en litigi. L'any següent, esperonat per la bona disposició que troba entre els prohoms catalans i pel fervent desig de posseir "un regne dins la mar, cosa de meravella", un Jaume amb només vint-i-un anys conquereix Mallorca poc després que el divorci d'Elionor de Castella allunye aquesta dona de la seua vida.

Tant aquesta empresa, bàsicament catalana, com la següent de València, uneixen els estaments socials de la corona en un objectiu compartit.

Permeten donar eixida a la bel·licositat nobiliària i a la seua ànsia de terres, obrin a ciutadans i mercaders perspectives de negoci, ofereixen nous horitzons a les famílies pageses i complauen l'Església per servir a l'extensió de la fe cristiana. Amb l'ampliació dels seus dominis, Jaume guanyarà l'aplaudiment de tot Europa i la benevolència del papat, complagut en la usurpació del poder sarraí en la mateixa mesura que, per altre costat, recelava de les pretensions catalanoaragoneses a Occitània i Provença. En aquestes terres, on l'heretgia càtara no havia estat esborrada del tot malgrat els sensibles avanços com a resultat de l'entusiasme croat de

Simó de Montfort, els papes preferien la presència de la catòlica França en comptes de l'ambigüitat que al seu parer s'observava en les aliances i els lligams familiars de Jaume i els seus predecessors amb els senyors dels diferents comtats occitans i provençals.

A Mallorca, ja a les portes de la ciutat, Jaume va voler acceptar la rendició dels seus habitants, amb la condició que pogueren marxar en pau cap a l'Àfrica, però va cometre l'error de consultar amb els seus acompanyants, que rebutjaren una capitulació pacífica i preferiren prendre-la per la força, amb gran vessament de sang. Fóra com fóra, constituí el primer pas de l'expansió de la corona d'Aragó cap al Mediterrani oriental i el contrapunt a l'esvaïment del vell somni dels avantpassats de Jaume, que des de Ramon Berenguer IV havien pretés prolongar les seues possessions en direcció nord-oest tot integrant en una sola unitat tots els pobles de la conca de l'Ebre i dels Pirineus peninsulars. Primer fou la mort d'Alfons IX, rei de Lleó, la que va frustrar les pretensions del conqueridor de casar-se amb la seua filla i obtenir-ne la corona. Després, Sanç VII es va fer enrere a última hora en el seu pla de nomenar Jaume hereu de Navarra per tal d'assegurar-se una successió que no tenia i defensar el seu regne de la cobejança castellana. El trencament de l'acord es revelaria, anys a venir, com a força perjudicial per a les dues corones.

Davant aquest panorama, conquerides les Balears, superat l'examen de les capacitats militars i organitzatives i amb un sòlid prestigi internacional, els ulls de Jaume només podien girar-se cap al sud. Allí l'esperava aquella terra que se li havia resistit, la València que entre 1232 i 1245 posaria el punt i final a les conquestes jaumines, i de la qual parlarem amb detall en el capítol següent.

Entretant, el 1235 té lloc el matrimoni amb Violant, filla del rei Andreu II d'Hongria, que li donarà nou descendents, entre ells la filla major, també Violant de nom, futura esposa del rei de Castella Alfons el Savi, amb qui Jaume se l'haurà de jugar en més d'una ocasió. La boda va ser arranjada pel papa Gregori IX, amb la clara intenció d'evitar un enllaç amb qualsevol princesa o hereva de territoris occidentals, estant com estava encara present a la zona el problema del catarisme. Malgrat una segona opció millor dotada econòmicament, la de la filla del duc d'Àustria, Jaume va preferir Violant per procedir de família reial. L'elecció fou la correcta, no sols per assegurar de sobres el relleu dinàstic, sinó perquè Violant va guanyar el cor del rei i en va rebre tot l'afecte que abans no havia mostrat a Elionor, l'anterior muller, ni tampoc a l'amistança Aurembiaix.

La inclinació del conqueridor per les terres de domini musulmà en lloc dels comtats ultrapirenencs tenia, com hem vist, una poderosa raó en el suport decidit que els successius papes havien prestat a la que consideraven més eficaç acció dels francesos contra la desviació religiosa occitana. França, a més, havia aprofitat aquesta predilecció per impulsar el seu projecte d'eixida cap a la Mediterrània, al qual, òbviament, s'oposava qualsevol hipotètica unió de les terres al dos costats de les muntanyes. A Jaume, per tant, li correspondrà resoldre la perillosa cruïlla a què li havien dut tant Pere el Catòlic, oposat a Roma però derrotat i mort a Muret, com l'oncle Sanç, ocupat durant la regència a refer les conseqüències de la batalla i apartat finalment del govern per la pròpia oposició papal. Barrejar l'enfrontament diplomàtic amb Roma, a qui Jaume havia prestat sempre submissió, i el militar amb una gran potència com França no era de cap manera la tria

que estava disposat a fer. El triomf dels seus drets sobre el Migdia gàl·lic, incontestables amb les proves a la mà, només podia provenir de mitjans pacífics que requerien d'una complicada, i delicada, estratègia.

Però acollir-se a procediments que rebutjaren l'ús de la força equivalia de fet a una renúncia que sols podia invertir-se si es produïa un conjunt de circumstàncies favorables. Cada vegada que un conflicte esclatava més enllà dels Pirineus, Jaume girava cua i reprenia la lluita contra els sarraïns, que s'hauria posat en perill si haguera hagut d'afrontar també una guerra contra l'expansionisme francès. Mitjançant invasions beneïdes pels papes, paus imposades per la força i matrimonis concertats, França anava arrabassant terreny sense por de trepitjar la sobirania de la casa de Barcelona. Quan quasi tot el comtat de Tolosa i Carcassona ja s'havien perdut, Jaume ideà un complicat pla de matrimoni amb Ramon VII de Tolosa i Ramon Berenguer V de Provença, aquell antic company de jocs a Montsó, per casar Sança, filla d'aquest, amb el comte tolosà. Es tractava gairebé d'un pla a la desesperada, i més quan Ramon VII i Sança eren parents en grau prohibit. Tot i això, Gregori IX hi va mostrar bona predisposició, però moria als deu dies de ser signada l'acta matrimonial, sense haver-la ratificada. El seu successor, Celestí IV, moria també als pocs dies de ser elegit, i el tron de sant Pere restava vacant any i mig, tot ultrapassant el termini de vigència dels pactes matrimonials. Aquests no es van renovar, i Sança es convertí en esposa del príncep anglès Ricard de Cornwall.

El pare, no obstant, transferí els drets hereditaris a la filla petita, Beatriu, deixant la porta oberta a un nou intent de fusionar Provença

i Tolosa. Però ara fou el mateix Ramon Berenguer, darrer comte provençal de la casa de Barcelona, qui trobà la mort. Malgrat que davant aquesta situació Provença devia revertir per llei a Jaume, Beatriu va acceptar la proposta d'unió de Carles d'Anjou, germà del rei francès Lluís IX, sant Lluís. Quatre anys després de la mort de Ramon Berenguer, moria també Ramon VII de Tolosa, i l'herència passava a la seua filla Joana i al seu marit Alfons de Poitiers, un altre germà de sant Lluís. Amb la cautela bèl·lica imposada pel poder militar francès i el triomf de la seua política matrimonial per damunt de la catalana, qualsevol intent per part de Jaume de modificar el destí es fonia sense remei. A Corbeil, el 1258, Jaume renunciava a tots els seus drets a l'altra banda de les muntanyes, a excepció de Montpeller i el Carlat, i Lluís IX feia igual amb els seus en territori català com a hereu del regne franc i descendent, ni que fóra remot, de Carlemany. Malgrat que els lligams culturals eren encara visibles segles més tard, la il·lusió d'un estat catalano-occità perdia per sempre tota esperança.

A l'indubtable colp polític del fracàs anterior, s'havia unit set anys abans de Corbeil un altre revés, ara personal. El 1251, poc abans que ho fera també Elionor, la primera dona del conqueridor, era la reina Violant qui abandonava aquest món, als trenta-sis anys, a la ciutat d'Osca. Deixava a cura del rei una abundant prole, cinc filles i quatre fills, cada un dels quals amb un destí traçat. Per part femenina, la filla major, Violant, casaria amb l'infant Alfons, pròxim rei *savi* de Castella; la segona, Constança, ho faria amb l'infant Manuel, germà de l'anterior; la tercera, Isabel o Elisabet, seria breument reina de França, per haver estat concertat el seu matrimoni en el tractat de Corbeil amb Felip, hereu en aquell moment de la corona; la quarta, Sança, va morir

fadrina a l'hospital de Sant Joan d'Acre durant un pelegrinatge a Terra Santa; la darrera, Maria, també morí soltera, deixant sense efecte el projecte de boda amb Carles d'Anjou, vidu de Beatriu de Provença, en un nou intent d'enllaçar les cases de Barcelona i de França després del traspàs d'Elisabet.

El cas dels mascles era més complicat. Pere en va ser el primogènit, seguit de Jaume, Ferran i, per últim, Sanç, destinat a l'església, on va ser ardiaca de Belxít, abat de Valladolid i, finalment, arquebisbe de Toledo. El problema sorgia amb el repartiment de dominis als altres tres, als quals calia afegir Alfons, el fill tingut amb Elionor de Castella, que abans de l'aparició dels germanastres havia estat declarat hereu universal. Així, al ritme dels successius naixements i els testaments corresponents, Jaume encetaria un seguit de divisions de la corona, que lluny del seu desig d'evitar discòrdies entre els fills tot dotant-los de dominis suficients, van provocar la rivalitat entre germans i el rebuig dels mateixos territoris, esquarterats en la seua unitat i condemnats a un futur afèbliment en una època en què procediments com aquest constituïen ja un anacronisme. Per pal·liar-ne els efectes, es va presentar novament la mort, primer de Ferran i després d'Alfons, i tot va quedar reduït a una bipartició: Pere rebria Aragó, Catalunya i València; Jaume seria rei de les Balears, la Cerdanya, el Rosselló i Montpeller.

Tanmateix, no sols la descendència legítima havia de ser dotada per Jaume. Als deu fills dels dos matrimonis cal afegir encara uns altres vuit de naturals que, bé ells o bé les mares, rebrien la compensació escaient en forma de baronies, castells, viles, càrrecs civils o dignitats eclesiàstiques. Ser persona de missa diària i devot

de la Mare de Déu no eren obstacle per a un Jaume que havia heretat el tarannà faldiller del pare i que, a més d'Elionor i Violant, les dones oficials, i d'Aurembiaix, conviuria fins a la fi dels seus dies amb altres amistançades temporals. El vigor sexual del rei, i la manca de miraments per canviar de companyia, el dugueren de vegades a situacions compromeses, entre les quals, per exemple, la forta condemna verbal del papa Climent IV, admirat de veure un rei vencedor d'enemics tan poderosos ser incapaç alhora de dominar, ja a les portes de la senectut, els seus impulsos carnals. Jaume mostrà al pontífex tota la seua humilitat i el màxim respecte, però no sols no féu cas de les admonicions, sinó que poc abans de morir encara tenia una altra amant, de nom Sibil·la de Saga, amb qui havia iniciat la relació als seixanta-quatre anys d'edat.

D'altra banda, les capacitats guerreres de Jaume mai no es veren afectades per les apetències libidinoses. Al contrari, va provar-les fins al darrer moment, i els musulmans li'n donaren oportunitat. Entre 1248 i 1258 el cabdill al-Azraq protagonitza diversos episodis de rebel·lia i arriba a controlar les contrades muntanyenques del sud valencià, tot comptant amb el suport manifest del rei Alfons *el Savi*, gendre de Jaume. Al-Azraq va ser derrotat i exiliat, però poc després les revoltes sarraïnes s'estengueren a Andalusia i Múrcia, i aleshores Alfons, esverat pels èxits inicials dels insurrectes, va demanar ajuda al sogre. Malgrat la forta oposició de bona part dels seus súbdits, desitjosos de venjar la que consideraven actitud traïdora del rei castellà, Jaume es decidí per ajudar-lo apel·lant al benefici que per als propis interessos de Catalunya i Aragó tindria que no es perdera una terra fronterera amb València. Manà Alfons que marxara a Andalusia, i ell en persona s'ocupà de Múrcia. En va prendre la capital a principis de 1266, i amb ella,

la resta del regne, que una vegada pacificat restituí a Alfons, no sense abans repoblar-lo amb catalans, tal com al segle XIV recordava, i hi insistia, el cronista Ramon Muntaner.

Amb accions com aquesta, on a més de l'aptitud militar s'evidencien la resolució i l'habilitat del rei Jaume -que no passa desapercibuda a la resta d'Europa-, no és d'estranyar que la seua ment albergara projectes de gran alçada, per als quals comptarà amb instigadors no menys il·lustres, com ara el papa Innocenci IV, que espera que Jaume acabe l'empresa valenciana per animar-lo a recuperar Jerusalem. Però l'expedició aparellada a Barcelona va haver de ser suspesa a causa de les contínues tempestes que impedien els vaixells fer-se a la mar. Els desitjos pontificals de croada, no obstant, es reprengueren després dels fets de Múrcia. El 1267, una ambaixada dels tàrtars, enemics dels turcs seljúcides, senyors del Sant Sepulcre, va ser corresposta per Jaume, que el gener de 1269 rebia promeses de suport per part del khan tàrtar Abaga i de l'emperador bizantí Miquel Paleòleg. L'estol salpà de Barcelona el setembre, però a l'igual de la primera ocasió, una tempesta, dramàticament descrita en el *Llibre dels feits*, s'interposà en els desitjos reials i el féu tornar enrere, mentre altres naus, però, sí que arribaven al seu destí. Els símptomes d'un Jaume cautelós, temerós de perdre la vida i ser condemnat pels pecats del món, es manifesten per primera vegada en aquesta infeliç eixida. Però la seua obstinació podia més, el prestigi seguia intacte, i el conqueridor es va concedir una altra oportunitat de fer justícia al seu nom. El 1274, Gregori X, que veia en ell l'individu idoni per recobrar Terra Santa, convocà un concili a Lió, on Jaume proclamà el seu bon ànim. Però no hi trobà cap suport i, davant l'evidència, papa i rei convingueren d'abandonar la idea. Per a Jaume no hi hagué

possibilitat de més temptatives, però almenys abandonà el concili amb el perdó d'un pontífex no tan preocupat com els anteriors per les febleses de la carn.

Entremig de les croades avortades, i fins a la darrera jornada, la vida de Jaume I alterna episodis complaents i amargues constatacions que, malgrat tots els esforços desplegats, la seua ingent obra quedava per rematar. Tot just anul·lat el primer dels viatges, rep la invitació d'Alfons X per assistir a l'enllaç del seu hereu, l'infant Ferran, amb la princesa Blanca, germana del rei de França. De tornada de les noces, un Alfons en deute amb Jaume l'acompanya part del camí, i aquest, vantant-se de parlar al castellà de forma "que els altres no gosen", assessora el gendre, ara en dificultats amb els nobles, amb els famosos "set consells". Li recomana complir sempre la paraula donada; repensar-se qualsevol donació abans de fer-la definitiva; guanyar-se tothora l'estima dels súbdits; anar amb compte amb la noblesa, més propensa que els altres a la rebel·lió; no fer justícia d'amagat; i, per últim, respectar les cartes de donació atorgades per ell als pobladors murcians i repartir-los terra suficient perquè desitgen establir-s'hi.

La desconfiança envers els cavallers que Jaume transmet a Alfons no era ni de bon tros una observació gratuïta. La noblesa dels seus propis reialmes ja havia fet passar al rei conqueridor més d'un tràngol al principi del regnat, i ho tornaria a fer al final. Capítols com la lletra de desafiament llançada el 1267 per l'aragonés Ferric de Liçana o la guerra per la successió al comtat d'Urgell de l'any següent, són el preàmbul a la trifulga de 1271, quan l'infant Pere i el partit de barons format al seu entorn es mostren disposats a acceptar l'oferiment dels habitants de Tolosa de lliurar-los la ciutat

per tal que no acabe a mans de França després de la mort sense hereus d'Alfons de Poitiers i Joana de Tolosa. El pànic de Jaume al trencament del pacte de Corbeil, i la possibilitat ben evident d'un greu conflicte amb els francesos, el van dur a prohibir els barons d'acudir-hi, tot fent inevitable l'animadversió de Pere. Es feia palesa la col·lisió entre els anhels, els mètodes i la força de l'infant que malda per implantar als regnes unes noves direccions, i el pare en decadència, aferrat a una manera de ser que, almenys en el passat, li ha estat útil. Entre d'altres, la postura de Pere davant els nobles rebecs diferia substancialment de la del seu progenitor, que, malgrat les crítiques, els perdonava tard o d'hora, costum repetit que el fill no aprovava. Jaume potser s'hi resistia, però el trànsit a un altre tipus de monarquia s'havia encetat, i anava deixant-lo enrere.

Tan refractari era Pere a les avinences que no havia dubtat a fer ofegar el noble Ramon Guillem d'Òdena, un dels molts barons que segons els testimonis coetanis assaltaven camins i assassinaven camperols impunement. Malgrat la desaprovació de Jaume i la tensió entre els companys d'Òdena, l'episodi va quedar empetitit per un altre de molt més greu, que enfrontà a mort el futur Pere el Gran i el seu germanastre bastard Ferran Sanxis de Castre, nascut de la relació del pare amb Blanca d'Antilló, una de les moltes amants. Ferran, fill molt estimat per Jaume, havia traït aquest amor posant-se al servei de Carles d'Anjou i, a més, era acusat per Pere de voler-lo enverinar. Les relacions, normals fins al moment, s'agrejaren, i Ferran va enviar una lletra a Jaume informant-lo de l'intent de Pere de matar-lo mentre dormia, acusacions que valgueren a l'infant la desposseïció de la procuradoria general d'Aragó i Catalunya, ignorant com era Jaume de les

maquinacions de Ferran. Aquestes, però, se li van revelar quan, tal com Pere li advertia, Ferran encapçalà una revolta nobiliària. La profunda decepció i les negociacions fracassades per cercar la pau mogueren Jaume a considerar la possibilitat de reduir per les armes, si fóra necessari, el bastard que tant havia defensat en perjudici de l'hereu. L'hora del retrobament, per tant, havia arribat: a Xàtiva, el desembre de 1273, el fill reconeix l'autoritat del pare que, amb llàgrimes als ulls, li perdona tots els greuges passats i l'acull novament als seus braços. Restaurada l'estima mútua, Jaume i Pere actuaran colze a colze en els esdeveniments que protagonitzen els dos darrers anys de vida del primer. Ara bé, la postura dominant no és la condescència del cap del llinatge, sinó la mà dura del cadell. La reconciliació no era tant un triomf del vell rei com una victòria del proper monarca.

La nova política que Pere anava menant no era desconeguda per als cavallers, conscients de qui era el seu principal enemic. Quan els catalans es negaren a acompanyar Jaume en un nou ajut a Alfons X contra el perill d'invasió musulmana, totes les bregues i fòbies passades esclataren de nou. Ferran Sanxis va veure el moment oportú per posar-se al capdavant de la noblesa i deixar fora de combat el germanastre que tant odiava i a qui volia disputar el tron. En aquesta ocasió, però, Jaume no vacil·là a fer costat a l'hereu en contra de l'ingrat bordegàs quan els enèsims intents de pacificació acabaren sense èxit i el conflicte arribà a les armes. El juny de 1275 Pere, expeditiu com era típic d'ell, prendrà per la força les posicions de Ferran i donarà ordre d'ofegar-lo en aigües del Cinca. Malgrat aquesta mort la reacció de Jaume fou d'alleugeriment. La desaparició de Ferran resolva qualsevol pretensió futura que els nobles pogueren tindre d'un cabdill que els guiara.

Tots es van afanyar a guanyar-se la indulgència reial, i els qui no ho feren se les hagueren de veure directament amb Pere.

Si no havia quedat clar que el crepuscle de Jaume estaria lluny de permetre-li una merescuda relaxació, l'alçament dels sarraïns valencians el 1276 li oferia la dolorosa constatació que no deixaria aquest món en pau. Abans, però, a mitjan 1274, després del concili de Lió i al bell mig de la guerra contra els nobles, la mort d'Enric I de Navarra obria de nou les oportunitats d'aspirar-ne a la successió, encara més propícia ara que no el 1231, perquè Pere, si fera falta, podia substituir Jaume com a pretendent. Quan bona part dels barons navarresos s'hi havien mostrat favorables, les notícies de la revolta domèstica els feren dubtar d'uns candidats acusats pels seus homòlegs, els nobles catalans i aragonesos, de retallar-los les llibertats. Capficats en els afers interiors, pare i fill no estaven en condicions d'atendre com calia el nou front obert. Al capdavant, fou la corona francesa qui s'instaurà a Navarra, i la casa de Barcelona la que va veure passar de llarg una altra vegada la possibilitat de concretar la vella aspiració d'unir en una sola dinastia les terres del nord peninsular.

Tampoc pel sud les coses prenien millor caire. El 1275 els exèrcits conjunts del reis musulmans de Granada i del Marroc havien envaït les terres castellanques i derrotat les seues tropes, entre les víctimes de les quals es comptava l'arquebisbe Sanç, el fill eclesiàstic de Jaume I, un més a la llarga llista de descendents difunts abans que el pare. No hi havia dubte que calia ajudar el gendre Alfons, molt més quan els sarraïns valencians es revoltaren de nou aprofitant l'èxit dels seus correligionaris, que, a través de Múrcia, avançaven cap al nord. Beniopa, Llutxent i altres poblacions foren

les primeres a patir els avalots. Serà més aviat Pere qui opose la resistència escaient i derrote els insubmisos, perquè Jaume, afectat d'una malaltia desconeguda però mortal, a penes si tenia forces per fer-ho. Quan el primer arribarà a Xàtiva per dirigir el contra-atac, el segon cercarà repòs a Alzira, on inclourà un codicil al seu testament de 1272, en què nomena marmessors els infants Pere i Jaume, als quals dóna una llarga sèrie de consells per al bon govern de la terra i els recomana amor fraternal per mantenir-se units ara que cada un d'ells hereta diferents regnes de la corona. A més, té un record especial per a Sibil·la de Saga, la darrera companya, a la qual s'afegirà, en un segon codicil de tres dies després, Berenguela Alfonso, una altra amistançada. El 27 de juliol de 1276, a València o de camí des d'Alzira, Jaume I el Conqueridor, havent pres l'hàbit cistercenc del monestir de Poblet, on volia ser enterrat, moria en pau amb Déu.

3.- L'home i la seua obra

Amb la desaparició del rei conqueridor, finia també una època. La presència musulmana a terres hispàniques es reduïa al regne de Granada, i la cristiandat europea anava tancant un llarg període d'expansió i colonització que deixaria les fronteres fixades i donaria pas a un altre procés dilatat, encaminat a la concentració en els nous estats que es perfilaven, que sorgirien de la mà d'unes monarquies a la recerca del poder absolut, lliure d'hipoteques i de mediatitzacions nobiliàries. Això es veu en la diferent òptica amb què Jaume I i el seu fill Pere el Gran enfoquen els mateixos problemes, però s'intueix ja en la mateixa obra de Jaume, a qui no es pot arrengrer amb el seu antecessor, Pere el Catòlic, represen-

tant encara de la “cavalleria antiga”, relativament desatesa pel que fa a certs aspectes bàsics de l’organització política i econòmica. Jaume, en canvi, prefigura una visió d’estat, i és amb ell que a la Corona d’Aragó es produeix el trànsit d’un territori debilitat, en perill de ser engolit, a una nació forta i respectada per la resta de potències europees.

Per a Jaume, la bona administració dels dominis serà prioritària en la tàctica de govern: saneja la hisenda reial després de rebre-la quasi en bancarrota; fa partíceps els nobles, contentant-los malgrat els mutus recels, dels guanys de les conquestes; posa de la seua part les ciutats, estimulant les iniciatives comercials de les classes dirigents; rep el seu suport econòmic a canvi de privilegis i exempcions; dota els municipis d’una estructura de govern; for-neix Mallorca i València de lleis pròpies; afavoreix la participació política de les classes populars incorporant a les Corts el “braç reial” o dels ciutadans, súbdits directes seus, als quals atorga franquesses i llibertats, tractant de reduir les diferències amb les classes poderoses de nobles i eclesiàstics; i per garantir-los els drets concedits, en les Corts de València de 1261 limita el seu propi poder compromentent-se a respectar sempre els mateixos Furs que ell ha promulgat i que no podrà alterar o contravenir lliurement.

El caràcter pactista de la Corona d’Aragó queda així definit. Les lleis sancionades pel rei en assemblea són el resultat d’un conveni entre la monarquia i els estaments, i no es modificaran sense un altre acord. Això la diferencia, per exemple, de la Castella coetània, on el poder regi és pràcticament absolut, i la separa també d’alguns successors de Jaume, com ara Ferran el Catòlic, que, malgrat les contínues queixes, va actuar sovint a contrafur.

No debades Jaume serà recordat entre la gent del poble com “el bon rei, de bona memòria”, el governant a qui s’enyora pels beneficis i les llibertats, un punt mítiques, de temps passats, millors que èpoques posteriors on s’ha perdut la proximitat amb els vassalls i s’han endurit les condicions vitals. Algú fins i tot ha arribat a insinuar característiques pre-democràtiques en Jaume, suposadament proper a un règim de monarquia parlamentària.

Però, qui era aquest home en realitat? Fóra un atreviment fer-ne una anàlisi psicològica des d’una actualitat tan llunyana i tan diferent a la del segle XIII. De les amargors passades de petit, sembla fàcil deduir una infància dura, rebutjat pel pare i separat tan d’hora de la mare, havent de créixer en un ambient hostil, enmig de la soledat de Montsó i envoltat de cavallers àvids i vel·leitosos. Sense dubte, el camí no va ser fàcil, però Jaume va cometre els seus propis errors, i en va aprendre, i, passada la trontollant adolescència, va recuperar la dignitat posada sota sospita. Per això, ja adult, reclamarà amb orgull haver-se fet a si mateix; i, potser també per això, serà un rei obstinat i convençut de les pròpies opinions, pragmàtic i prudent no obstant, mereixedor del respecte, si no el temor, d’amics i enemics, que coincideixen a reconèixer-li el valor, la saviesa i la capacitat de dur a bon port la majoria dels seus propòsits.

L’alt concepte per la seua persona té l’efecte més cridaner en la mateixa excepcionalitat del *Llibre dels feits*, única autobiografia coneguda d’un rei medieval i primera de les quatre grans cròniques catalanes. Ferran Soldevila diu que batega d’humanitat, “del qui es delecta explicant i té una ànima senzilla, amb un estil espontani”. Alhora que entra en qüestions personals, en altres casos

sembla reservar-se, o presentar una lectura que el disculpe dels errors i el deixi en bon lloc. Jaume té el convenciment d'haver fet grans coses, i no s'està d'immortalitzar-les per escrit. Ben mirat, el seu és un cas excepcional: seixanta-vuit anys de vida, llarguíssima per a la mitjana de l'època, dels quals seixanta-tres de regnat, cosa no vista —ell mateix ho recorda— des dels temps bíblics del rei Salomó. En la seua pròpia lloança Jaume troba, a més, aliats remarcables. Cronistes i poetes com Muntaner, Lope de Vega, Verdaguer, Guimerà, Maragall i molts altres li dediquen grans paraules. La descripció més íntima la dona Desclot, per a qui el conqueridor era l'home “més bell del món, un pam més alt que tots els altres, molt ben format i complit de tots els seus membres, de cara gran, roja i flamenca, nas llarg i ben dret, boca gran i ben feta, dents grans, belles i blanques, que pareixien perles, ulls negres, cabells rossos, que pareixien fils d'or, grans espatlles, i el cos llarg i prim, braços grossos, mans boniques i dits llargs, cuixes grosses i cames llargues i dretes, els peus llargs i ben fets, intel·ligent, fort, valent, magnànim, agradable a tot el món i molt misericordiós.”

Les reverències, però, no han estat sempre innocents. Una personalitat tan polivalent, oberta a múltiples interpretacions, no sols no podia romandre en el terreny de l'asèpsia, sinó que ha estat objecte de diferents intents d'apropiació. Així, els polítics liberals dels segles XVIII i XIX el feren un símbol del seu pensament, per haver donat veu política a la burgesia dels seus dominis. Per al moviment romàntic, sublimador de l'edat mitjana, representa els valors màxims de la cavalleria: força física, grandesa d'esperit, cortesia, compassió amb els “menuts”... Per als republicans del segle XX és l'emblema de rei tolerant que restreny el seu poder i estima les classes populars, mentre que per als ideòlegs franquistes fou

el vencedor insubornable sobre l'islam. El 1938, de fet, en plena Guerra Civil, els primers li rendiren homenatge coincidint amb el 700 aniversari de l'entrada a València, i l'any següent, acabada la contesa, els segons li'n feren un altre, a mena de desgreuge, per "netejar" la seua imatge i tractar de lligar-lo amb les virtuts castrenses i catòliques representades pel franquisme. Els "maulets" actuals, finalment, el tenen com la prova fefaent de l'antiga potència i esplendor de la Corona d'Aragó, i de la defensa de les classes populars davant de les extorsions dels poderosos.

Alguns detalls més, ací i allà, ajuden a recompondre el trencaclosques que suposa destriar el Jaume real del llegendari i, per això mateix, escàpol a les anàlisis reductibles. Es sap que era capaç de combinar rampells de còlera inaudita amb gestos de gran sensibilitat. En el primer cas, tallar-li la llengua al bisbe de Girona per, suposadament, haver revelat un secret de confesió, és un acte pel qual ningú no s'atreveria a contradir la imatge de l'edat mitjana com una època d'obscena brutalitat. En el segon, ordenar que la tenda en la que reposa durant la conquesta de València no siga desmuntada mentre l'oroneta que hi ha fet niu no l'abandone amb les cries, ens ofereix una estampa de delicadesa gairebé poètica. Contradiccions d'un home extremadament religiós i extremadament pecador, tendre i brutal alhora, adolescent indecís i adult resolut, encaçat per la mutació dels temps i supervivent en la memòria dels segles. Comptat i debatut, el conqueridor de les Illes Balears i del País Valencià.

4. La conquesta de València. L'episodi de Bairén

Tres són les peculiaritats de la conquesta del regne de València que cal tenir en compte abans de descriure'n l'itinerari. Una és el

moment propici, a causa de la decadència musulmana, evident ja durant la captura de Mallorca quan els seus habitants esperaren en va suports vinguts d'Àfrica o del mateix al-Andalus, i palesa també en la manca d'atreviment del rei valencià Zayyan per atacar, en absència de l'exèrcit catalanoaragonés, les que es presumien desguarnides terres de frontera. La segona és que la conquesta es dugué a terme més aviat per pactes i rendicions que no per grans batalles, a excepció de la del Puig. Escarmentat pel desengany de Peníscola, on va veure clar que l'equipament militar a l'abast no era suficient per escometre castells ben adobats, i conscient que la major oposició que trobaria dels desestructurats musulmans se cenyiria a l'encontre del Puig, Jaume evità fins on pogué la violència. Això, els sarraïns ho tindran molt present. La tercera i última és la idea preconcebuda dels cavallers aragonesos que València era cosa d'ells, com Mallorca ho havia estat dels catalans. Però la projectada eixida al mar d'Aragó es va frustrar per la creació d'un regne autònom, fruit de l'acció personal de l'envigorit rei, molt llunyà el 1238 del poruc infant que havien conegut. Percebut que Jaume ha assumit plenament la direcció de la conquesta, augmentant prestigi i possessions en contra dels seus interessos, els nobles aprofiten els pocs moments d'incertesa per aconsellar-li la retirada i recomanar, a canvi, l'obtenció del major botí possible i fer pagar als musulmans un tribut de vassallatge, sense haver de realitzar una ocupació efectiva del territori.

La voluntat de Jaume, no obstant, era ferma des que Hug de Forcalquer, mestre de l'orde de l'Hospital, i Blasco d'Alagó, gran magnat aragonés, li havien descrit València com la terra més bella i delitosa del món. Tant ho era per a Blasco, que s'avançà al propi rei prenent Morella quasi al mateix temps que peons de

Terol s'apoderaven d'Ares del Maestrat. Jaume s'hauria de moure ràpid si no volia perdre la iniciativa i reproduir els conflictes que sovint havia tingut amb la noblesa dels seus regnes. Posant-se al front de la tropa, rendeix Borriana el 1233, i d'ací endavant, seguint a grans trets el trajecte lògic de nord a sud, calculant cada moviment i agafant-se de tant en tant un respir per atendre els nombrosos afers, continuarà fins a la darrera campanya la major empresa militar del seu regnat.

La caiguda de les places fortes facilitava alhora la de les poblacions més menudes dels voltants. Així, a Borriana segueixen Peníscola, i amb ella Polpis, Castelló o Vilafamés, que obrin també la possibilitat de fer cavalcades terra endins a la recerca de botí i captius, o de destruir les collites afeblint encara més els enemics. En incursions com aquestes cauen les torres de Montcada, Foios i Museros, a poca distància de la ciutat de València, després de les quals es decidirà l'ocupació del Puig de Sebolla, hui de Santa Maria, per preparar des d'allí l'assalt a la capital, empaitant-la amb constants sortides de rapinya prèvia. En aquell illot solitari, del qual els sarraïns havien enderrocat el castell, però on el rei cristià manà de fer-ne un altre, tingué lloc l'agost de 1237 la famosa victòria contra les tropes de Zayyan, mentre Jaume era a Osca buscant més mitjans per prosseguir una conquesta que, ara sí, podia dirigir-se cap a València sense més dilació.

Entre la batalla del Puig i el setge de València va tenir lloc un altre fet il·lustratiu de la metamorfosi experimentada per Jaume, en la qual hem insistit tant. Cansat de la reiterada mesquinesa derrotista dels membres del seu seguici, que argüïen una pretesa desmoralització dels soldats per les baixes sofertes en combat,

i volien que abandonara el seu objectiu, Jaume pronuncia el famós jurament de no depassar l'Ebre -o siga, no tornar cap al nord-, mentre València no fóra a les seues mans. I perquè no hi haja dubte, crida al seu costat la reina Violant, amb qui s'havia casat durant una de les pauses de la conquesta. La promesa, agosarada, i perillosa per a la pròpia integritat del matrimoni reial, fa que desapareguen tots els possibles símptomes de fatiga en les tropes, l'honor de les quals hauria quedat sota sospita si no hagueren seguit l'exemple de qui els guiava.

No ens aturarem massa en el capítol corresponent a la rendició de València, que el lector trobarà detallada en l'abundant bibliografia que existeix sobre l'acte central en la vida de Jaume I. Tan sols reiterarem el grau de maduresa i sagacitat del rei, que, per estalviar-se els successos sanguinaris de Mallorca, no sols no va tornar a cometre el mateix error de consultar amb la seua comitiva els tractes amb els musulmans, sinó que els va dur en secret. Una vegada lligada la rendició, va comunicar la nova als cavallers. L'hora de les tornes havia arribat, i no s'estigué d'expressar-ho amb un lleu aire sorneguer: "E quan nós haguem dit aquest mot, don Nuno, e don Eiximén d'Urrea, e don Pero Ferrandes d'Açagra, e don Pero Cornel perderen les colors així com si hom los hagués ferits endret del cor". Coneixent-los com els coneixia, i per tal d'evitar una massacre que jutjava contraproduent, va dir Zayyan que hissara la senyera reial en la torre de Barbazacar perquè els cristians sapieren que València havia claudicat. En contemplar-la, l'emoció del conqueridor va deixar per a la posteritat un passatge commovedor de la seua crònica: "Quan vim la nostra senyera sus en la torre, descavalcam del cavall, e endreçam-nos vers Orient, e ploram de nostres ulls, e besam la terra per la gran mercè que Déu

nos havia feita”. Encara, però, hagué de defensar la seua paraula de deixar els musulmans que ho volgueren abandonar pacíficament la ciutat amb els seus béns mobles, i no dubtà a ferir de mort els díscols que, veient fugir les riqueses que haurien pogut arrabassar, intentaren atacar els rendits i furtar-los les pertinences.

Assegurada València, Jaume va deixar passar un dels intervals que hem citat adés abans de reprendre a finals de 1239 la nova escomesa que el duria cap a Bairén i Xàtiva. Bairén era un d’aquells llocs prominents que en sotmetre’s arrossegava la resta de fortaleses de la zona, com així li ho feren saber al rei els mateixos alcaids dels castells veïns de Vilallonga, Borró, Vilella i Palma. Jaume proposà al de Bairén, de nom Abencedrel, que li lliurara la fortalesa com més aviat millor, perquè no tenia cap sentit destruir les collites o tallar els arbres de les rodalies si tothom era sabedor del desenllaç. Malgrat les promeses d’un tracte de favor si hi accedia, el musulmà argumentà que la importància del castell al seu càrrec li impedia capitular tan ràpidament com se li demanava. Havent experimentat el valor de la paciència en casos anteriors, Jaume respectà aquesta postura, però exigí la garantia, en la persona del fill i dos nebots de l’alcaid, que el castell li seria lliurat tard o d’hora.

Després de meditar-ho, Abencedrel refusà donar cap penyora, però oferí a canvi el seu jurament, i el dels millors vint homes vells de la vila i les alqueries dominades pel castell, que acabaria per retre’l. Incloure els ancians en els tractes reforçava les promeses, perquè si l’alcaid actuava com a principal negociador a falta d’una autoritat superior, els “vells” ostentaven la representació comunal, i res no es faria sense el seu consentiment. Les converses que se’n seguiren motivaren l’acord final, posat per escrit: el

recinte seria retut en un termini de set mesos, i mentre arribava el dia, l'alcaid donava en fiança als cristians la torre albarrana i construïa una barbacana entorn. A canvi, Jaume havia de donar vestits a cinquanta homes, tres cavalls i un vestit de perset vermell a l'alcaid, un altre vestit de perset verd per als nebots i, entre aquests i l'oncle, vint jovades de terra. Roba cridanera, cavalls i terrenys per a la família eren el preu de posseir "tan bon lloc" com Bairén i, no ho oblidem, la resta de la contrada.

El castell va ser encomanat a Pelegrí d'Atrosillo, que, complits els set mesos per l'agost de 1240, va arranjar una entrevista a Cullera entre Jaume i Abencedrel per formalitzar-ne el traspàs. Tots dos, Pelegrí i l'alcaid, emprenen el viatge, però el sarraí al·lega sentir-se malalt per a no continuar. Atrosillo sospita un engany i avisa el rei que no es mou del lloc en previsió d'un atac. Si s'esdevé, diu, farà dues alimares des de la torre que ocupa; si tot queda en no res, n'encendrà només una. Després de sopar, Jaume veu dos senyals des del terrat del castell de Cullera, i fa sonar d'immediat el toc d'alarma. Ja de camí, topa amb l'estany de la marjal, que s'estenia des de Corbera, ple d'aigua a causa d'unes fortes pluges recents. Veient que els cavalls no podrien passar cap a Bairén sense que se'ls mullaren les selles, envia una barca a la gola de l'estany a dins la qual homes i selles puguen creuar per tandes, mentre els cavalls ho fan nadant, portats per les regnes. Els qui guanyaven l'altre costat feien tornar la barca als qui venien darrere, i els havien d'esperar per tal que les tropes no es dispersaren. Tot plegat, una maniobra lenta mentre les fogueres cremaven en la llunyania.

Superat el primer obstacle, la host arriba a un grau que eixia de la vall d'Alfandec, també inundat i mancat de guals per on travessar

sense banyar-se. Ni tenen ja la barca ni s'hi poden aturar, així que trampegen el grau com bonament poden i arriben finalment al castell. A Bairén tot està tan tranquil que Jaume demana explicacions a Pelegrí; el noble ha encés els focs perquè ha sentit el toc musulmà d'anafil i ha vist els senyals de fum habitualment utilitzats per avisar els habitants de les alqueries que es recullen. Curant-se en salut, ha manat fer les alimares com si l'atac ja estiguera en marxa, i és aquest moviment, segons ell, el que ha frenat la possible escaramussa. Fóra com fóra, Jaume era a Bairén, així que l'endemà fa venir l'alcaid per tancar definitivament la qüestió. S'observa en les paraules de la crònica reial una mica d'urgència, però Abencedrel s'està de més subterfugis i, per fi, havent rebut els documents que demanava per tancar els pactes, en presència dels vint ancians notables, lliura el castell "en pau i a satisfacció". Atrosillo el rep novament en comanda i Jaume torna a Cullera, mentre a dalt de la fortalesa oneja el seu penó, com abans ho havia fet a València.

Els fets de Bairén, en resum, exemplifiquen com es dugué a terme la conquesta de la major part del territori valencià. Els musulmans, mancats d'un poder fort que poguera oposar-se a l'avanç cristià, sense gaires possibilitats d'obtenir ajuda de dins o de fora del regne, no presenten pràcticament oposició als invasors, la sola presència dels quals és prou perquè descarten l'enfrontament armat. Habiten en alqueries disperses pels camps i, en ocasions, com és el cas, també en una petita vila als peus del castell, que actua com a residència de l'alcaid i d'una petita guarnició i serveix de centre de vigilància del territori al seu voltant. Una vegada caiguda la plaça principal, la resta de forteses properes veuen es-

fumar-se tota possibilitat de resistència individual o conjunta, i la zona sencera canvia d'autoritat. Una altra cosa és que la conquesta militar vinga acompanyada de l'ocupació efectiva del territori, que només es durà a terme amb l'arribada dels colons cristians, i és ací on Jaume trobarà problemes, perquè l'anomenada “repoblació” tindrà lloc d'una manera massa lenta per al que ell haguera desitjat, i encara a finals del seu regnat el conqueridor es queixarà dels pocs homes que han respost a la seua crida. Malgrat donar instruccions al seu fill Pere que expulsara tots els sarraïns del nou regne, la mesura no es complirà mai. Això havia estat possible a les Balears, però València era molt més gran, i la realitat demogràfica de la corona d'Aragó, lluny de les magnituds dels reialmes veïns de Castella i França, no bastava per a fer-ne un recanvi total de gents. Al capdavall, hi restà un important contingent nadiu, que sobreviurà fins a l'expulsió, ara sí quasi total, de 1609.

Després de Bairén, i amb l'intermedi d'Alzira a desembre de 1242, el següent pas era Xàtiva, fortalesa de gran anomenada, assetjada entre finals de 1243 i principis de l'any següent, i pretesa també, en contra dels acords previs, per Alfons *el Savi*, que veient apropar-se catalans i aragonesos als límits pactats amb els castellans, no dubtà a intrigar amb els sarraïns perquè li lliuraren castells i terres que no li pertocaven, cosa que feren els d'Enguera i Moixent. La resposta de Jaume va ser contundent en aquestes dues poblacions, i, a més, va tornar la fellonia a Alfons emparant-se de Villena, Saix i altres llocs en zona d'expansió castellana. La tensió entre tots dos reis per les ambicions territorials comunes fou aplacada pel nou tractat d'Almirra de 26 de març de 1244. Énguera, Moixent i també Xàtiva serien de Jaume; Villena, Saix, Cabdets i

Bugarra, d'Alfons. Amb Biar, a l'extrem sud de la frontera fixada pels tractats, es tancava la llarga conquesta del regne de València. La incorporació posterior d'Alacant, Elx, Oriola i la resta de terres més meridionals pertany a una altra època. La tasca de Jaume ja estava feta. A la terra guanyada per als cristians naixien noves poblacions, a poc a poc i amb molt d'esforç, com Gandia a prop de Bairén, on els homes i dones vinguts de tot arreu dels dominis del rei conqueridor dipositaren les esperances d'una vida, qui sap si millor, per a la qual havien portat del seus llocs d'origen una llengua, uns costums i una nova organització econòmica i social que suplantaria aviat la que es trobaren tot just arribar.

VICENT OLASO CENDRA

I entràrem a la vall de Bairén

I entràrem a la vall de Bairén

(LLIBRE DELS FETS DE JAUME I, CAPÍTOLS 307-314)

(Transcripció i actualització a cura d'Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí)*

* Els textos estan extrets de l'edició del *Llibre dels fets* publicada per l'editorial Afers (Catarroja, 1995). El caràcter divulgatiu de la col·lecció "Quaderns Comarcals" del CEIC Alfons el Vell aconsellava la utilització d'una versió actualitzada de la Crònica de Jaume I, realitzada per destacats especialistes.

307. [DE COM ZAÉN OFERÍ AL REI EN JAUME EL CASTELL D'ALACANT]

I, després de passar açò, entràrem a la vall de Bairén, i parlàrem amb l'alcaid que tenia el castell de Bairén, i amb els de Vilallonga, Borró, Vilella i Palma, que eren castells de roca, grans i forts. I ens digueren que, quan l'alcaid de Bairén hagués fet tractes amb nós, tots els de la vall es rendirien.

I Zaén era encara a Dénia, i ens envià a dir que es veuria amb nós; i nós li enviàrem a dir que eixís a trobar-nos a la ràpita de Bairén. I vingué en una galera armada, i féu parar dues tendes; i allà desembarcà, i s'entrevistà amb nós en la nostra tenda. I ens digué que si nós li volíem donar Menorca, per tenir-la en nom nostre, ens lliuraria el castell d'Alacant, que ell podia decidir si ens el lliuraven; i que calia que li donàssem cinc mil besants. I nós li diguérem que prendríem una decisió i que li respondríem. I aquesta fou la resposta que nós li férem, al vespre: que li agráiem molt l'estima que ens mostrava, i que bé es manifestaven l'amor i la bona disposició que ell ens tenia, per tal com preferia que el castell d'Alacant fos per a nós i no per a cap altre home; però que no ho prenguéssim malament, si nós no podíem fer aquell tracte amb ell, ja que teníem pactes amb el rei de Castella, i teníem repartides les terres ja des dels temps del nostre pare i del seu avi; de manera que el castell corresponia a la seua part, per la qual cosa nós no volíem trencar el pacte que havíem fet amb ell. I ens digué que compenguéssim que la cosa no quedava per ell, i que, com per ell no quedava, no ens feia cap mal servei. I, després d'açò, se n'anà.

308. [DE COM EL REI EN JAUME PROPOSÀ LA RENDICIÓ DE BAIRÉN]

I l'endemà parlàrem amb l'alcaid de Bairén i li diguérem que bé podia conèixer que nostre Senyor volia que nós tinguéssim la terra; i que, com ell ho volia, no ens fes esperar més ni donàs lloc que nós i ell en rebéssim mal; perquè no era convenient de talar el blat ni els arbres, ja que en poder nostre estaven els moros i teníem propòsit de fer-los bé; i que, com ells es quedaven per sempre, no ho impedís; que també a ell i als seus parents els faríem tant de bé, que per sempre més podrien ser honrats i rics. I ell ens digué que ens ho agraiïa molt, però que ell tenia tan bon castell, que bé podíem comprendre nós que faria mal fet si tan ràpidament ens els rendia. I nós diguérem:

– Doncs, com que no el voleu rendir immediatament, us preguem que ens ho garantiu de tal manera que el dia que convinguem amb vós, no ens falleu al pacte.

I ell preguntà quina garantia voldríem. I nós diguérem que voldríem el seu fill major; i recordàvem els noms de dos nebots seus, i li diguérem que ens donàs per ostatges aquells dos amb el seu fill. I ell digué que prendria una determinació i que ens respondria l'endemà al matí; i nós li concedírem que prenguéssim un acord.

309. [DE COM S'INICIÀ LA RENDICIÓ DEL CASTELL DE BAIREN]

I l'endemà al matí tornà a nós, i ens féu aquesta resposta: que no havia de dordre'ns si no ens donava el seu fill ni els seus nebots, però que juraria, amb els vint millors vells dels sarraïns que eren en aquell castell, que ell ens compliria el pacte. I nós li diguérem que de seguida hi prendríem una resolució. I li responguérem que teníem per bo el jurament que ens fessen ell i els vint vells, dels millors que es trobassen al castell, i que ens posassen la torre albarrana en fiança que ell ens rendiria el castell, i que ens fes bastir pels sarraïns una barbacana entorn d'aquella torre. I ens pregà que li permetéssim d'anar a decidir la resposta al castell, i que al vespre ens contestaria.

310. [DE COM L'ALCAID DE BAIRÉN LLIURÀ UNA TORRE AL REI]

I al vespre ell tornà a nós i ens digué que accedia al tracte, i que ens donaria la torre en ostatge, i que faria fer la barbacana. I férem els nostres documents i assenyalàrem dia perquè al cap de set mesos ens rendís el castell; i que nós li donàssem tres cavalls i vestíssem de drap vermell, d'estam fort, cinquanta homes, i que a ell el vestíssem de perset vermell, i els seus nebots, de verd; i que li donàssem vint jovades de terra, entre ell i els seus nebots, a més de les que tenien, i que els donàssem d'allò que no tindrien. I ell ens rendí aquella torre, i nós la lliuràrem a don Pelegrí d'Atrosillo fins que Déu ens donàs el castell; i li diguérem que ell tindria el castell per nós, quan l'hauríem obtingut. I l'alcaid de Bairén es portà bé i favorablement, i féu fer l'obra, com ens havia promés.

**311. [DE COM DON FERRANDO I ALTRES NOBLES ANAREN
A ASSETJAR VILLENA, I DE COM EL REI ANÀ A CULLERA PER
REBRE L'ALCAID DE BAIRÉN]**

I el dia que es compliren els set mesos, don Ferrando, amb els de Calatrava i amb don Pero Cornell, don Artal d'Alagó i don Rodrigo Liçana anaren a assetjar Villena; i s'endugueren un almajaneç. I hi anaren per un acord seu que havien pres abans de dir-nos-ho. I nós els diguérem que tinguessen bona sort, i que si podien conquerir la vila, que la conquerissen. I hi anaren, i l'assetjaren, i hi pararen un fonèvol.

I aquell dia don Pelegrí d'Atrosillo vingué a nós, i ens digué que al cap de huit dies calia que l'alcaid de Bairén ens lliuràs el castell, i que nós ens acostàssem a Cullera, i que ell el faria per venir a nós, si podia; i que, en trobar-se amb nós, ell tenia confiança en Déu que ens retria el castell. I dit això, se n'anà ràpidament.

I nós ens n'anàrem a Cullera; i no hi poguérem dur molts cavallers, perquè tots se n'havien anat a Villena, de manera que no poguérem reunir sinó uns trenta cavallers. I, quan nós arribàrem a Cullera, don Pelegrí d'Atrosillo ens envià un escuder, i ens digué que havia pregat a l'alcaid que vingúés a la nostra presència i que ell hi havia accedit. I don Pelegrí davallà de la torre, i l'alcaid, del castell, i anaren amb ell uns trenta servents.

312. [DE COM L'ALCAID DE BAIRÉN ES NEGÀ A RENDIR EL SEU CASTELL I INTENTÀ COMBATRE ELS CRISTIANS]

I, quan arribaren a una font que és sota la roca del castell, l'alcaid digué a don Pelegrí que l'esperàs un poc, que de seguida hi tornaria. I, mentre que ell l'esperava, veié que l'altre es llevava l'almeixia que vestia, i que s'asseia a la font, i que que es banyava i es tirava l'aigua al damunt. I, quan s'hagué banyat, envià a dir a don Pelegrí, per un sarraí que sabia el nostre llatí, que li havia vingut febre i que no podia seguir avant.

I, quan veié açò don Pelegrí, ho tingué per mal senyal; i ens envià una carta per un xiquet seu, en la qual ens feia saber que l'alcaid havia fet allò, i que ell no gosava venir a nós, i es preparava a defendre's, si el combatien. I en la carta que ens envià ens digué que, si l'atacaven, faria dues alimares, i així podríem saber que el combatien; i que, si no el combatien, en faria una. I açò s'esdevenia el dia que l'alcaid ens havia de lliurar el castell.

I, en haver sopat, pujàrem al terrat del castell de Cullera; i, quan el sol fou post —i això era en agost—, ells feren una alimara, i de seguida en feren una altra; i nós compenguérem, segons la carta que ens havia enviat, que els atacaven. Així que ràpidament férem donar civada; i des de la mitjanit començàrem a passar amb la barca, que, en veure els senyals que feien, havíem enviat una barca a la gola de l'estany de la marjal que ve de Corbera, perquè havia plogut molt i, per les grans pluges que hi havia hagut, eixia molta aigua pel grau de l'estany; per la qual cosa, com veiérem que no podíem passar sense mullar les selles dels cavalls, els quals haurien de nadar, hi posàrem les selles dels cavalls i nosaltres mateixos en la barca, i anàrem passant per tandes. I els cavalls passaren en grups de tres o quatre, portant-los per les regnes i nadant. I en el passatge ens haguérem d'aturar ben bé el temps de recórrer mitja llegua. I, quan nós haguérem passat, deixàrem la barca perquè els altres de la companyia passassen i vinguessen darrere nostre.

313. [DE L'ARRIBADA DEL REI AL CASTELL DE BAIRÉN]

I, quan anàrem més allà, trobàrem el grau que ix de la vall d'Alfàndec, i diguérem a un escuder que passàs a cavall, amb una llança, per veure si hi havia gual; però no trobà cap gual per on pogués passar sense haver de nadar tant com la llargària d'una asta de cavaller, o més. I no teníem barca; i nós diguérem:

– Passem en bona ventura, que cal fer-ho.

I passàrem de la manera com l'altra vegada havíem passat; i, quan arribàrem davant del castell, a la ràpita, devia ser hora nona. I férem dur per mar pa, vi i carn salada, ja que de carn fresca no en podíem tenir aleshores.

I, quan nós arribàrem allà, don Pelegrí d'Atrosillo eixí cap a nós, tan sols amb un escuder que anava amb ell; i li preguntàrem què havia passat perquè ens fessen aquells senyals. I digué que els havien fets perquè els del castell havien fet tocar l'anafil, i havien fet senyals de fum per avisar els de les alqueries que es recollissen:

– I nosaltres veiérem que es recollien; i semblava que ens venien a combatre, per la qual cosa férem les dues alimares; i creiem que no ens han combatut per les alimares que us hem fet.

I nós diguérem a don Pelegrí:

– Acosteu-vos al castell i digueu a l'alcaid que nós ens trobem ací amb el nostre penó; i que vinga i parlarem amb ell.

Així que don Pelegrí s'acostà al castell i digué a l'alcaid el que nós li havíem dit; i ell li respongué que era vespre, i que ens pregava que li donàssem de temps fins al matí, i que després vindria a nós. I nós veiérem que d'altra manera no podia ser, i hi accedírem.

314. [DE LA RENDICIÓ DEL CASTELL DE BAIRÉN]

I al matí vingué a nós, i nós li diguérem:

– Abencedrel, bé sabeu vós el tracte que teniu amb nós, i els documents que hem fet, i com us rebérem per vasall. Per la qual cosa us preguem i us manem, pels pactes que teniu amb nós, que ens lliureu el castell, i nós complirem el que us hem promés, a vós i als vostres parents.

I ell digué:

– Jo enviaré a buscar els vells de la vila i de les alqueries, i anirem davant vós; i feu-nos els documents que us demanarem i després d'açò us lliurarem el castell. I, quan el tingueu, tindreu tota aquesta vall, que cap castell no gosarà oposar-se ni rebel·lar-se contra vós.

I a l'hora de vespres ell vingué amb uns vint sarraïns, els més notables que es trobaven al castell i a la vall, i féu els seus documents amb nós, segons les demandes que ells ens feien; i els les concedírem, perquè eren raonables. I encara els férem d'altres concessions, per tal que poguéssim entrar en tan bon lloc com aquell era. I, quan foren fetes les cartes, els les férem donar, i convinguérem amb ells que al matí ens lliurassen el castell. I ens alçàrem de bon matí i oírem la missa, i ens acostàrem prop de la vila i del castell; i ell vingué allà, davant nós, amb el seu fill i els seus parents; i férem pujar el nostre penó, amb homes armats, al castell. I així ens el lliuraren, en pau i a satisfacció.

I, quan nós haguérem proveït el castell de queviures i d'armes, el comanàrem a don Pelegrí d'Atrosillo, perquè el tingué en nom nostre; i nós ens en tornàrem a Cullera.

Aquest llibre ha estat imprés en els obradors de la
impremta Rodbu de Picanya, en commemoració del
vuité centenari del naixement del rei Jaume I.

